

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1986

СТАТТІ

Л. І. ІВАНЧЕНКО, Р. С. ОРЛОВ

Про локалізацію літописного Юр'єва

Початок XI ст. став новим етапом у зміцненні південноруських рубежів від набігів кочовиків. За князювання Ярослава Мудрого кордони молоді держави східних слов'ян були перенесені з лінії Стугни в Поросся. П. П. Толочко вважає, що кордо́н Київської землі доходив до Тясмина Під 1031 р. Іпатський літопис згадує про похід Ярослава та Мстислава Володимировичів на Червенські гради, в результаті якого «...многи ... приведоста и разделивша я, Ярослав посади своя по Рси и суть до сего дни»². А вже в 1032 р. «...Ярослав поча ставити городы по Ръси»³.

Одним з найбільш значних економічних, політичних та релігійних центрів на південному кордоні Київської землі був Юр'їв. Повідомлення про місцеву єпископію в писемних джерелах зустрічаються навіть частіше, ніж про саме місто (під 1072, 1089, 1091, 1113, 1115, 1122, 1147, 1183, 1197, 1231 роками). Заснування єпископії в цьому місті було пов'язане з потребою охрещення «своїх поганих» — кочовиків, що переходили на службу до київських князів⁴.

Розміщення міста в досить «гарячому» районі Русі сприяло неодноразовим нападам вороже настроєних орд степняків. Так, під 1095 р., коли вперше згадується про саме місто, в літописі відзначається: «...придоша Половць ко Гюргеву и стояша около его лѣто все, мало не взяша его. Стополкъ же вмири я. Половць же придоша за Рось. Гюргеви же вибѣгоша и придоша къ Киеву. Стополкъ же повелѣ рубити городъ на Витачевскомъ холмѣ имя свое нарекъ Стополчь градъ и повелѣ

єпископу Мюриму со Гюргевиць сѣсть ту и Засаковцемъ и, прочимъ от них а Гюргевъ зазгоша Половцѣ тощъ»⁵. Через деякий час, коли згаданий вище князь знову почав зміцнювати Пороську оборонну лінію, Юр'їв був відбудований. Під 1103 р.: «иде Стополкъ и сруби Гурьговъ его же бѣша пожьгль Половци»⁶. Протягом XII ст. населення міста відбивало половецькі напади, свідченням чого є поразки половців від юр'ївців та союзних так званих чорних Клобуків у 1158 і 1162 рр.⁷

В питанні локалізації Юр'їва в літературі не було єдиної думки. Так, М. Андрієвський вважав, що Юр'їв знаходився на городищі Райгородок на р. Горохуватці на схід від Білої Церкви. Одним з основних його аргументів проти місцезнаходження давнього Юр'їва та території міста Біла Церква була відсутність залишків тут древніх храмів, тоді як про Райгородок існувала легенда, в якій розповідалось, що в давнину в цьому місці було багато храмів. Інші дослідники підтримували стару гіпотезу Л. Похилевича і локалізували Юр'їв в районі Білої Церкви, а М. М. Тихомиров на околиці міста — «Палієвій горі»⁸.

Відповідь на це питання дали археологічні дослідження. Так, при спостереженнях за будівельними роботами в м. Біла Церква в 1949 р. (проводив історико-краєзнавчий музей) на території садиби сільськогосподарського інституту (площа Свободи) зафіксовано наявність значного культурного шару XI—XII ст., а у дворі будинку № 8 по вул. Росевій виявлено поховання, яке О. І. Богданов відніс до давньоруського часу. Матеріали давньоруського часу були виявлені в різні роки на площадці Замкової гори, тобто пізньосередньовічна фортеця була побудована на місці «слов'янського» укріплення⁹.

Місцезнаходження літописного Юр'їва в районі сучасної Білої Церкви підтверджують і матеріали з Замкової гори, які вказують на наявність в місті решток кам'яної церкви давньоруського часу. В люстрації Білоцерківського замку 1622 р. відзначено, що збереглася «каплиця на місці або фундаменті церковному збудована невелика»¹⁰. Проте Б. С. Бутник-Сіверський помилявся, коли вважав, що каплиця на Замковій горі, тобто і церква давньоруського часу, мають відношення до залишків давньої церкви на садибі Миколаївського собору — це різні за часом і в топографічному відношенні будови.

В результаті будівництва дороги в 1957 р. через Замкову гору культурний шар було майже повністю знищено, проте співробітникам музею вдалося зібрати матеріал XI—XIII ст.: посуд, залізні ножі, наральник, сокиру, шпору, деякі прикраси, уламки скляних браслетів, зерно та простежати квадратну у плані будову і господарчі ями. Важливими були знахідки цілої цеглини (29×19×4—4,5 см) і уламків плиток від підлоги церкви з поливою зеленою кольору. Простежувались сліди пожежі, що раптово спустошила місто. В цілому треба погодитись з думкою М. Ю. Брайчевського та П. А. Трохимця, що культурний шар Замкової гори свідчить про поселення міського типу, а наявність кам'яної церкви є досить серйозним аргументом на користь локалізації дитинця Юр'їва саме тут¹¹.

Під час археологічної розвідки під керівництвом М. П. Кучери і П. П. Толочка на обох городищах (Замкова та Палієва гори) зібраний матеріал давньоруського часу, проте більш-менш значні розкопки не проводились¹².

За літописними даними в історії розвитку міста Юр'їва можна виділити два етапи: 1) період з часу заснування до розгрому половцями в 1095 р.; 2) з 1103 р. (коли місто було знову відбудоване) до навали орд Батия. Очевидно, що руїни Юр'ївської церкви дали нову назву місту — Біла Церква; в 60-х роках XIV ст. литовський князь Ольгерд звільнив від татар «...Торговицю, Білу Церкву, Звенигород і всі поля від Очакова до Київa і від Путивля до гирла Дону...»¹³. Можливо, ці події відбувалися незадовго до часу битви на Синіх Водах (1362 р.), ніж згадуваний у хроніці Стрийковського 1331 рік, тобто це і є перша згадка про м. Білу Церкву.

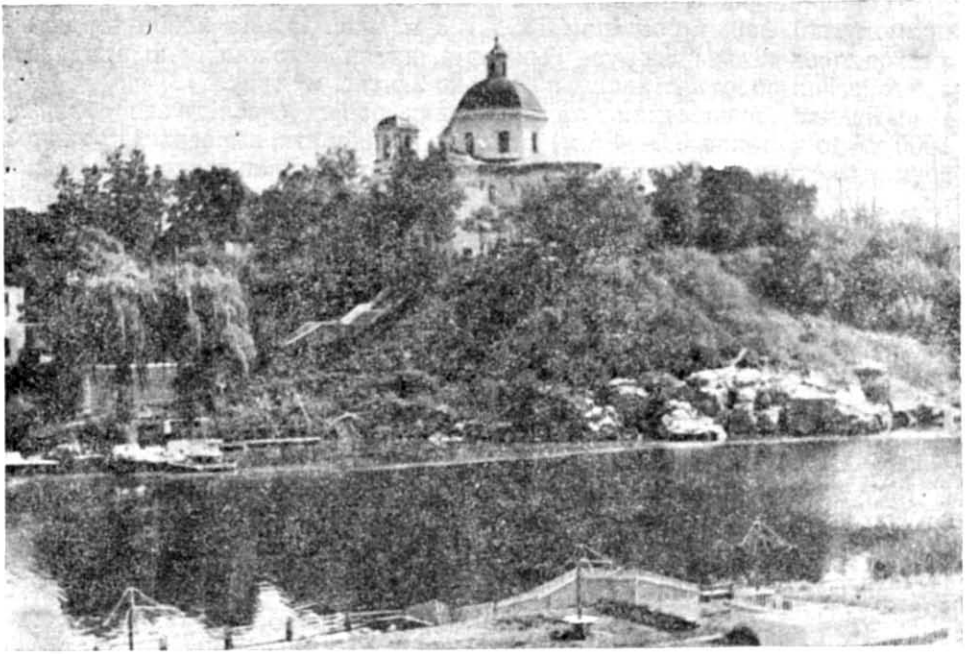

Рис. 1. Загальний вигляд на Замкову гору з заходу.

Сама собою напрашується думка, що розгром Юр'їва в першій половині XIII ст. був настільки значний, що, ймовірно, більшість населення покинули його межі і з різних причин не повернулися назад, а відроджений населений пункт отримав нову назву.

В 1978 р. з метою перевірки ступеню збереженості культурного шару на городищах і визначення віку міста було створено Білоцерківську експедицію Інституту археології АН УРСР*, яка провела дослідження в різних частинах сучасного міста протягом кількох польових сезонів (1978, 1980—1983 рр.).

Городище на Паліївій горі знаходиться на території Білоцерківського заповідника «Олександрія» і має вигляд кола діаметром близько 60 м, що оточений валом (ширина 7—8, висота 1,5 м) та ровом (ширина 5—6, глибина 1,5 м). З напільного боку проходила ще одна лінія укріплення¹⁴. На площі була закладена траншея довжиною 3 і шириною 1 м, в якій на глибині 0,2—0,4 м виявлено кераміку XII—XIII ст. та фрагмент ліпного горщика. В північній частині траншеї, де була ще зроблена прирізка 2×1 м, на глибині 0,6—1 м від сучасної поверхні трапилась заглиблена частина споруди довжиною 3,7 м (за стінкою траншеї). Можливо, що то було житло. Тут виявлено залізну ліроподібну пряжку, вінця та стінки ліпних горщиків, уламки сковорід без бортиків, ліпний горщик висотою 0,25 м. Цей матеріал датується VI—VII ст. н. е. і має аналогії серед багатьох пам'яток пенківської культури. Подальші археологічні роботи на Паліївій горі провести не вдалося в зв'язку з забороною пошкодити трав'яне покриття заповідника. В 1980—1981 рр. під час побудови дендропарком пам'ятного знаку на честь Семена Палія були пошкоджені укріплення і культурний шар городища. І хоча за земляними роботами не був встановлений археологічний нагляд, очевидно, що укріплення городища не відносяться до фортифікації XVII—XVIII ст.

* Керівник експедиції Р. С. Орлов. Звіти про польові дослідження в м. Біла Церква в 1978, 1980—1983 рр. зберігаються в НА ІА АН УРСР, матеріали передані до фондів Білоцерківського краєзнавчого музею. Значну допомогу експедиція одержала від Київської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Городище на Замковій горі являє собою знівельовану площадку прямокутної форми розміром 135×125 м (рис. 1). На площі городища знаходилося кілька споруд. Територія, на якій можна було проводити археологічні роботи, становила близько 2,5 тис. м² (рис. 2).

Під час проведення археологічних робіт (досліджено близько 1000 м² до глибини 3,5—4,5 м) вдалося встановити, що верхні прошарки ґрунту насичені матеріалами XVII—XVIII ст., що пов'язано з інтенсивною забудовою цієї території в

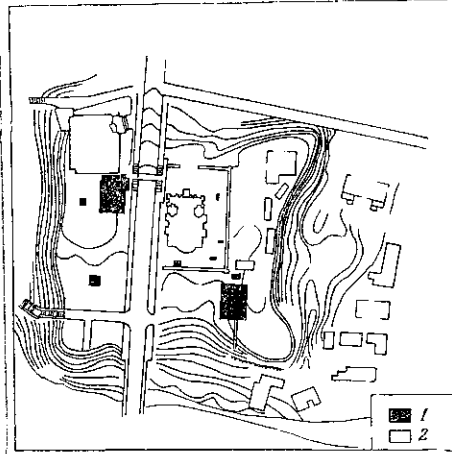

Рис. 2. План Замкової гори (зйомка Білоцерківської експедиції 1983 р.):
1 — розкопки, 2 — сучасна забудова.

ст. Привертає увагу відсутність добре вираженого шару XV—XVI ст. Найбільш перспективною в плані досліджень виявилась південно-західна частина гори. Тут розкопано кілька жител XVII—XVIII ст., а також будівля XIV—XV ст. — важливий ланцюг для розуміння переростання давньоруського міста в пізньосередньовічне (рис. 3, 1). В цьому житлі трапились численні фрагменти кераміки (переважно кухонних горщиків) (рис. 3, 2, 3, 5—9) і численні залишки косторізного виробництва. Серед кераміки виділяються білоглиняні глечики, прикрашені візніми лініями і темно-зеленою поливою (рис. 3, 4).

На глибині 1,5—4,5 м було зафіксовано залишки кількох давньоруських наземних жител і споруд з підклітями, льогами, господарчими

ямами, виробничими печами. Досліджено чотири житла XI ст. та чотири житла і дві споруди господарчого призначення XII—XIII ст. Заглиблені на 1—1,5 м від давньої поверхні частини згаданих споруд прямокутні чи квадратні в плані і орієнтовані кутами за сторонами світу. До двох жител XI ст. через коридори шириною близько 1 м примикали господарчі ями (рис. 4). В одному випадку житло XII—XIII ст. було двокамерним: до жилого підкліт примикала будівля стовбової конструкції з печю. Всі печі в житлах глинобитні, каркасної конструкції з добре збереженим черенем діаметром 1—1,3 м. Тільки в одному випадку черень був дуже зруйнований, коли в житлі XII—XIII ст. піч обвалилась з помосту в підкліть. Споруди Замкової гори розміщені досить щільно, але ж таки вдається простежити садибний характер забудови. З однією з садиб пов'язується цікавий комплекс, що складається з трьох будівель і семи печей. Відсутність слідів керамічного чи металургійного виробництва, наявність залишків зерна дають можливість вважати, що в даному випадку знайдені залишки «поварні». Аналогічний комплекс був розкопаний Б. О. Рибаким в Білгороді-Київському¹⁵. Стратиграфічні спостереження дозволяють з високим ступенем точності зробити графічну реконструкцію поварні, до комплексу якої входила «вежа» з погребом (рис. 5).

В культурному шарі на Замковій горі простежуються сліди двох великих пожеж. В результаті однієї з них згоріли житла, в заповненні яких виявлені матеріали XI ст. Значно більша пожежа знищила місто в XIII ст. Між двома етапами міста існує взаємозв'язок — житла XII—XIII ст. знаходяться на місцях будівель XI ст. Іноді повторюються одні й ті ж конструктивні особливості будівництва окремих садиб. Так, будівля № 4 складається з поглибленого підклітету, в південному куті якого збереглися залишки глинобитної печі (рис. 6, 1). Піч знаходилась біля входу, до якого вела прибудована з північного заходу камери стовбової конструкції довжиною 1,5 м. В заповненні виявлена кераміка XI ст.

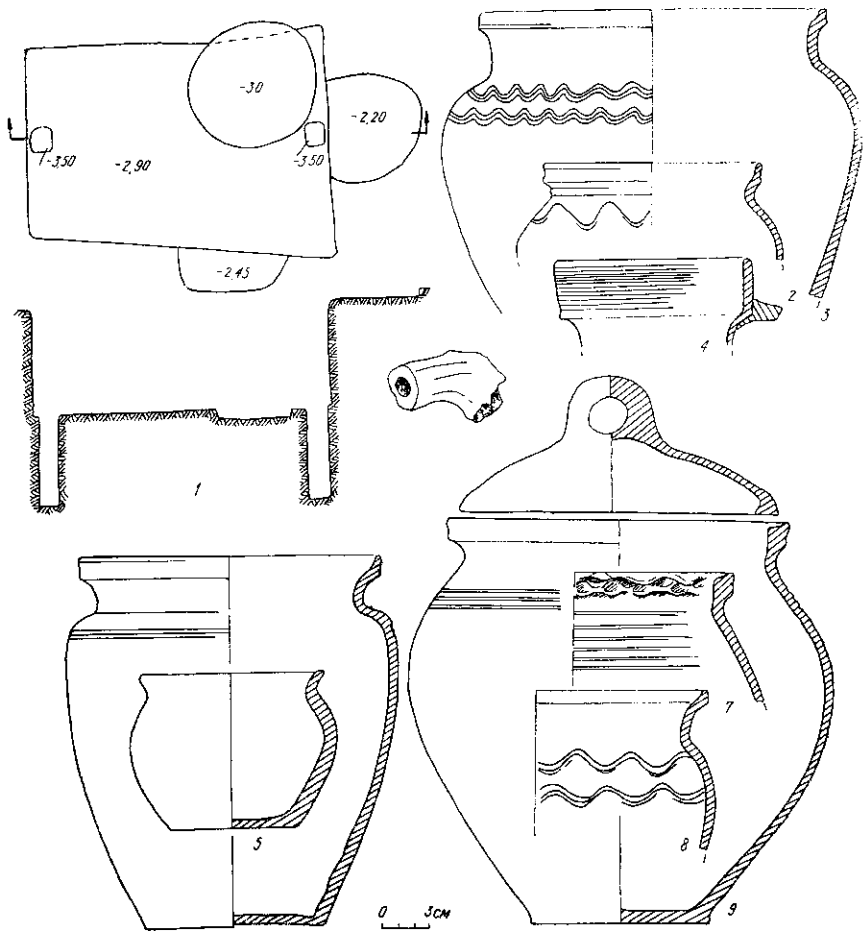

Рис. 3. Будівля XIV—XV ст.:
1 — план і розріз, 2—9 — кераміка.

(рис. 6, 2). Після пожежі споруда була відбудована так, що зберегла планове рішення XI ст., вона мала менш заглиблений підклет, але була більших розмірів. Піч № 6 нової будівлі знаходилась на західному кутку і своїми челюстями, як і піч № 4, направлена в бік нової стовпової камери довжиною 4 м. Збільшений об'єм прибудови потребував додатковий обігрів і тому біля входу в північному кутку споруджено нову піч. Всі знахідки з заповнення будови № 6, у тому числі кераміка, вироби з заліза, кістки, скла, датуються XII—XIII ст. (рис. 6, 3).

Так само, як будівля № 6 наслідує за часом та конструктивними особливостями будівлю № 4, в поглибленій частині будівлі № 1 виявлено два етапи функціонування будови і відповідно два шари з матеріалами XI (рис. 7, 2—5) і XII—XIII ст. (рис. 7, 6—14). Споруда XI ст., що мала підземний «коридор», який закінчувався господарчою ямою, загинула під час великої пожежі, як і будівля XII—XIII ст. В останній каркасно-глинобитна піч, що розміщувалася на верхньому поверсі, разом з дерев'яним перекриттям звалилася в підклет або погреб наземної споруди. Ці факти підтверджують літописні дані про пожежу в місті в кінці XI ст., про втечу і тимчасове переселення жителів Юр'їва на вісім років на Вітачевську гору. Пожежа і руйнування міста в XIII ст. пов'язані, ймовірно, з навалою орд Батия. Остання не припинила зовсім життя на території міста — при розкопках зустрічається кераміка XIV—XV ст., а можливо, і другої половини XIII ст. Цим часом датується будівля господарчого призначення (вже згадувана косторізна майстерня).

В заповненні будівель і культурному шарі біля них виявлено речові знахідки, що свідчать про різноманітні заняття населення. Трапилось ба-

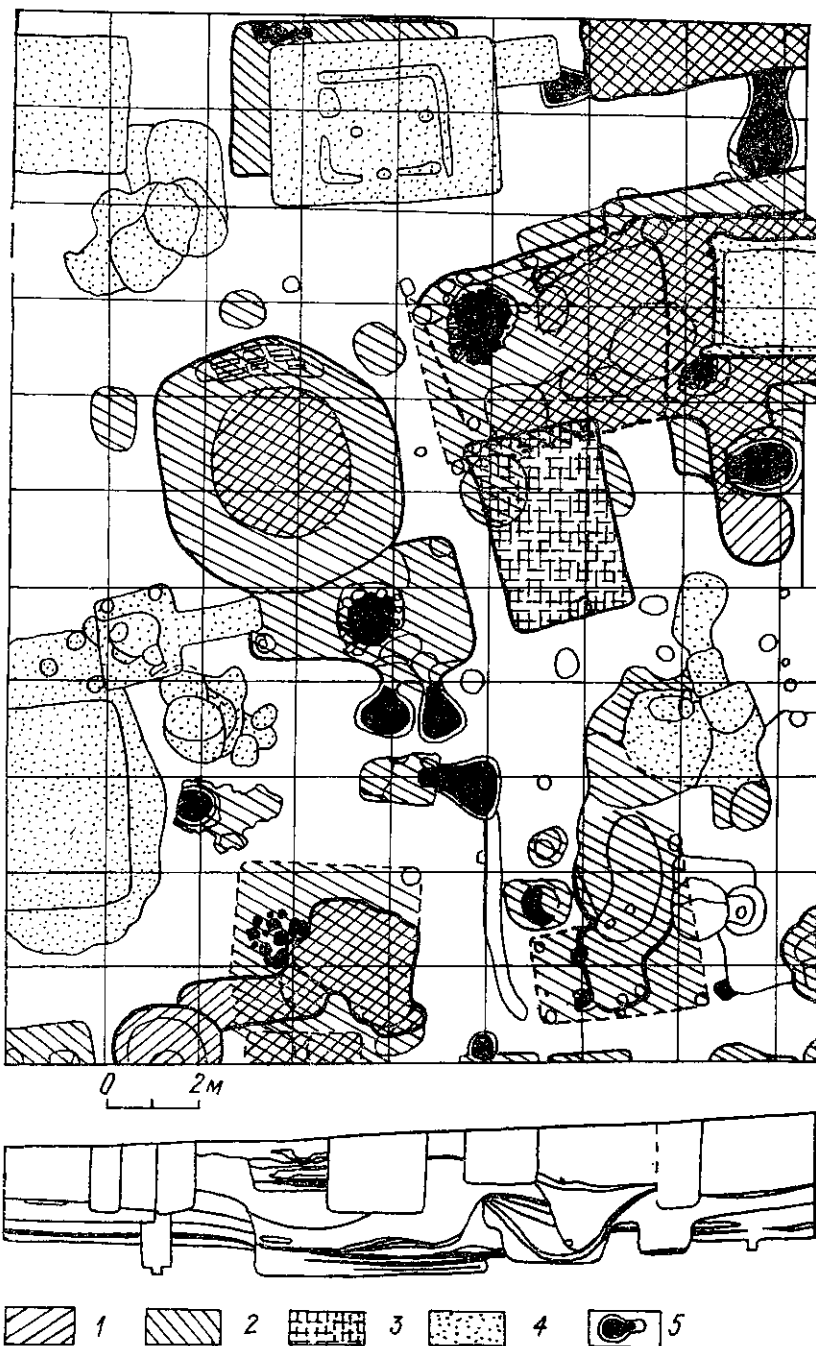

Рис. 4. План розкопу I на Замковій горі:

1 — споруди XI ст., 2 — споруди XII—XIII ст., 3 — споруда XIV—XV ст., 4 — споруди XVII—XVIII ст., 5 — печі давньоруських жителів і «поварні».

гато уламків жорен, з обробкою заліза пов'язані знахідки шлаків, а з обробкою кольорових металів — шматки мідного лиття, обрізки пластин. Знахідки шпор XII—XIII ст., псалій, наконечників списів та стріл характеризують військовий побут міста — фортеці на Росі. Інші знахідки звичайні для міського культурного шару; трубчасті замки, ключі до них, ножі, пряслиця з пірофілітового сланцю, чотиригранні гвіздки, кільця — поясні та трензельні, точильні бруски. Слід відзначити знахідку уламку ланцюга хороса, двобічної набірної гребінки, кістяних руків'їв ножів з циркульним орнаментом, скіснорешітчастої і хрестовидної прівісок.

В горілому шарі першої половини XIII ст. знайдена візантійська тканина — двошарова саржа, забарвлена червенцем. Шиття з візантійського пряденого золота, виконане на проріз, відтворює сітку з діагональних квадратів з вписаними в окремі осередки рівнокінцевими хрестами. Техніка шиття давньоруська. З інших рідких знахідок відзначимо чотири «писала», або стилі, одне з яких з мідного сплаву, а інші залізні, і знахідку невеликого (діаметром близько 20 мм) колта з мідного сплаву.

В будівлях і культурному шарі XII—XIII ст. виявлено десятки уламків скляних браслетів, кубків — гостродонних і з піддоном (рис. 7, 2, 6), намистин з очками та золотоскляних. Вироби зі скла переважно давньоруського виробництва. Численні уламки візантійських червоноглиняних амфор з світлим ангобом відносяться до типу великих грушоподібних з дуговидними ручками, що були поширені на Русі в цей час¹⁶ (рис. 7, 11).

Керамічний комплекс давньоруського Юр'їва різноманітний: кухонні горщики з покриттями, миски, глечики, амфори київського та волинського типів, столовий білоглиняний посуд зі світло-зеленою поливою. В будівлях XI ст. частіше зустрічаються горщики біло- чи червоноглиняні, тонкостінні вінця з закраїною без потовщення, іноді з косими зрізами. Декор скромний, в тісті зрідка домішки мінералу, що дає золотисті блискітки. Горщики XII—XIII ст. мають більш валькоподібні, ніж в горщиках XI ст., вінця і, як правило, жовті блискітки в тісті, а також значно товщі стінки та багатий орнамент з паралельних ліній, хвиль, защипів тощо.

Керамічний комплекс з розкопу 1 (1981 р.), в якому досліджено вісім будівель давньоруського часу, був статистично оброблений. Для цього найбільш масовий матеріал — вінця «кухонних» горщиків, був розглянутий за окремими комплексами — заповненнями виявлених споруд. Цьому сприяли стратиграфічні спостереження під час розкопок і шість стратиграфічних розрізів через весь розкоп. Із загальної кількості вінця (близько 2,5 тис. екз.) лише 684 надійно пов'язані з заповненням будівель. За конфігурацією вінця поділяються на 11 основних типів. Проте кількість типів значно зросла б, якщо був би оброблений матеріал інших років розкопок або ми до списку зарахували б типи, що представлені 1—5 екз. (рис. 8).

Найпізніші за часом будови (№ 6—9), що загинули біля 1240 р., мають багато вінця валикоподібних, з потовщеним валиком і широкою закраїною. Це типи 9—11. Горщики цих типів характеризуються багатою орнаментациєю по плічках та тулубу. Це переважно прорізні лінії, хвилі, защипи, іноді відбитки штампу (рис. 6, 3; 7, 7—14). А матеріали споруди № 4 XI ст. і нижній шар заповнення будівель № 5, 7 мали вінця стрілоподібні, зрізані з невеличким валиком зверху або зрізані так, що нагадують в перетині паралелограм. Ці типи і близькі до них (1—4, 4—А) трапились і в спорудах № 5 і 7, що функціонували в XII—XIII ст., але в нижніх шарах, які за стратиграфічними спостереженнями відносяться до XI ст.

Відзначимо, що вінця, які за формою нагадують стрілоподібні, проте дещо заокругленішої форми і з розчленованим жолобком по зовнішньо-

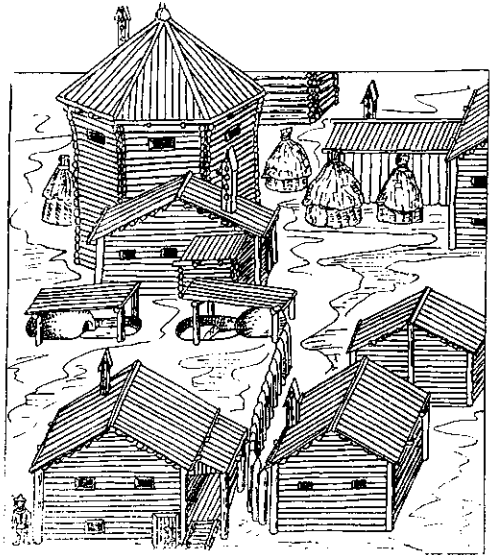

Рис. 5. Садба з «поварнею» і господарчою «вежею». Реконструкція Р. С. Орлова.

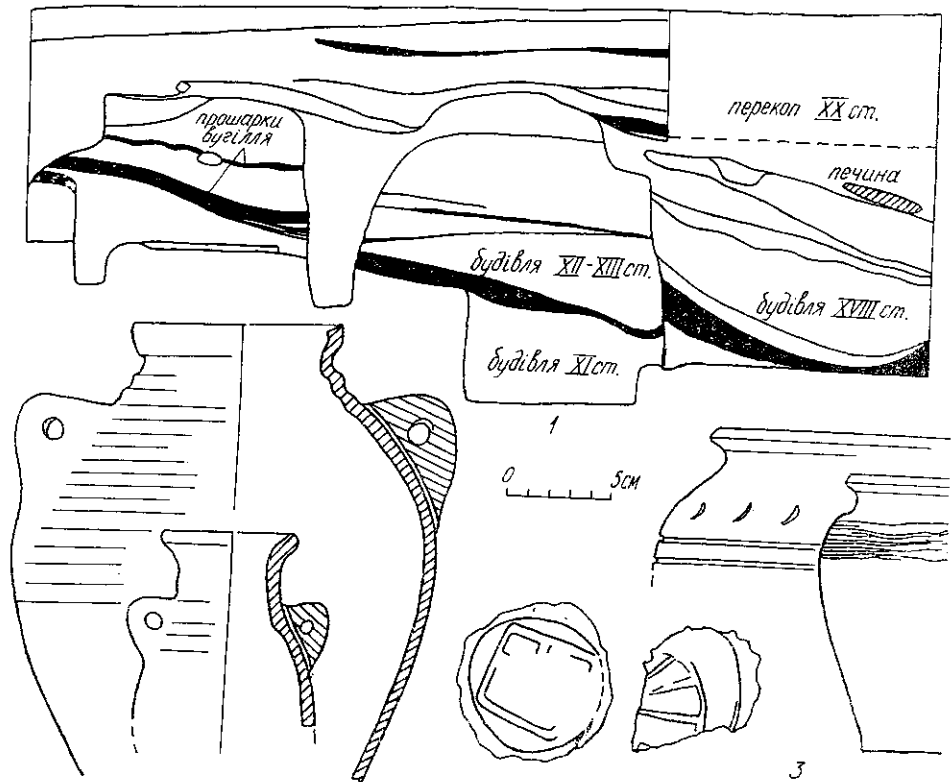
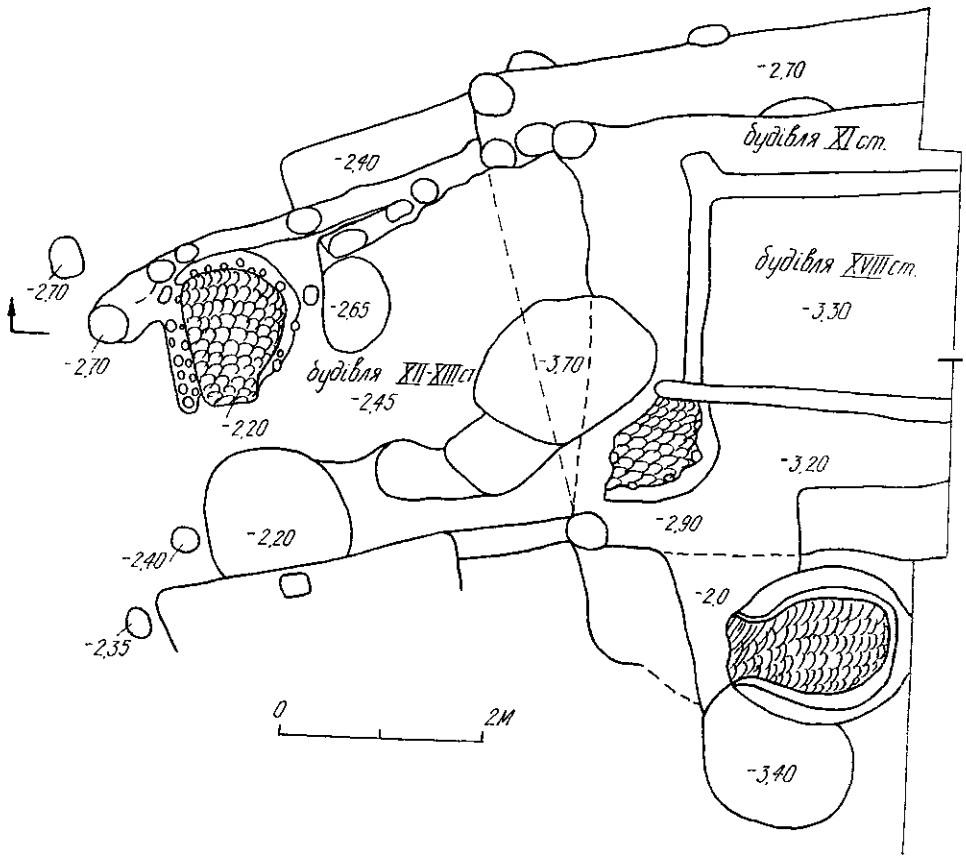
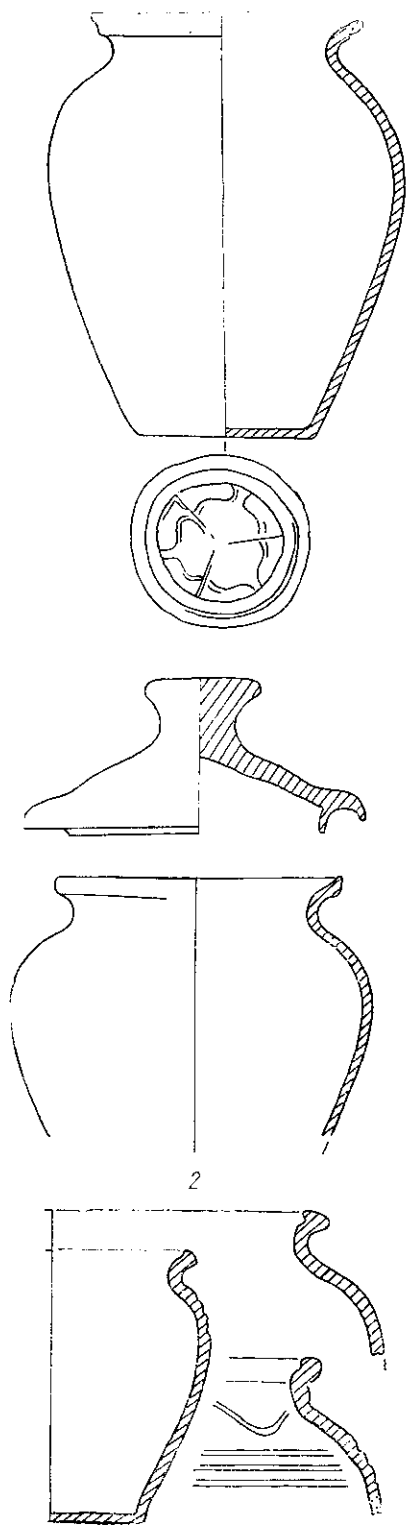

Рис. 6. Будівлі № 4 і 6:

1 — план і розріз; 2 — кераміка XI ст.; 3 — кераміка XII—XIII ст.

му краю (тип 5), зустрічаються в спорудах XI—XIII ст. (рис. 8). Це може свідчити про виготовлення посуду з такими вінцями у другій половині XI—першій половині XII ст. Вінця з потовщеним валиком в значній кількості (64 екз.) трапились лише в споруді № 6 (рис. 8, тип 11). Таким чином, масовий матеріал—кераміка підтверджує стратиграфічні спостереження щодо двох етапів розвитку міста: XI ст. (до 1095 р.) і XII—середина XIII ст. (після 1103 р. до 1240 р.).

В північній частині Замкової гори (розкопи II і III) на площі 296 м² досліджено давньоруський могильник XI—XIII ст. і залишки фундаментів храму (рис. 9). Значна частина могильника знищена внаслідок будівельних робіт в XIX—XX ст. Розкопано 36 добре збережених поховань і близько 10 зруйнованих. Поховання в ямах в дерев'яних трунах, що збиті цвяхами, обряд християнський. З датуючих знахідок відзначимо гудзики у вигляді порожньої кульки з петелькою, а також поясний набір з ліроподібної пряжки та двох кілець і натільний залізний хрест.

Протягом грудня 1982 р.—березня 1983 р. на Замковій горі проводились значні земляні роботи: на місці старого будинку краєзнавчого музею був викопаний котлован глибиною до 4 м (для нового будинку музею) і прокладена теплотраса до будинку костельу. Як і у 1957 р., краєзнавчий музей обмежився спостереженнями за роботою механізмів. З'ясовано, що на північний схід від розкопаної частини могильника траплялись поховання давньоруського часу. Збережено кілька черепів і скронева (?) кільце з тонкого перекрученого дроту.

Влітку 1983 р. залишки фундаменту були повністю розкриті. Найбільш збереженим виявився фундамент північної та центральної апсид і північної стіни шириною до 1,4 м. Нижній ряд каменів фундаменту складений з найбільших брил місцевого граніту, які мають ширину 0,5—0,7 м, 1—2 ряди кладки над ними складені з брил меншого розміру. Проміжки забутовані дрібнішими уламками. На стику фундаменту північної стіни і апсид збереглися залишки кладки плінфою і брусковою целлою. В нижній частині фундаменту брили граніту укладені на глині, а вище—политі вапняковим розчином. Оскільки рівень підлоги церкви був на рівні сучасної поверхні, а в деяких місцях і вище, то великих скупчень буди-

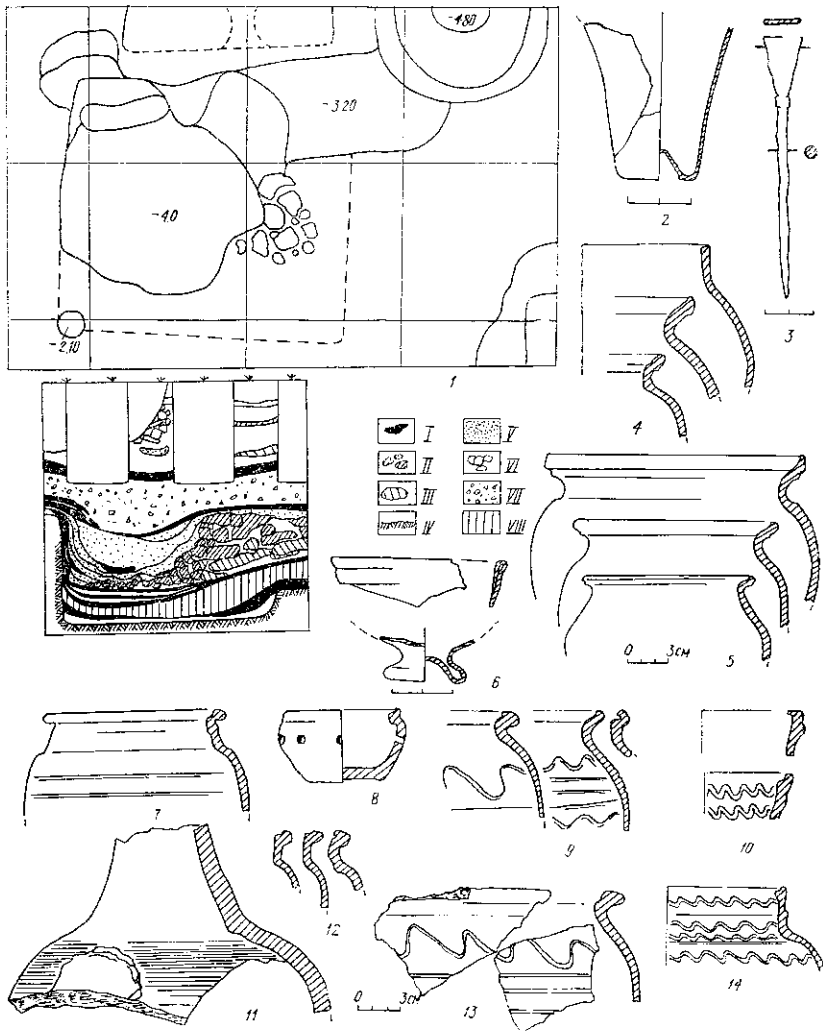

Рис. 7. Будівля № 1:

I — план і розрізи (I — обпалене дерево, II — печина, III — спондилова глина, IV — материк, V — попіл, VI — кераміка, VII — кераміка XVII—XVIII ст., VIII — перевідкладений материк), 2—5 — матеріали XI ст., 6—14 — матеріали XII—XIII ст.; 2, 6 — скло, 3 — залізо, 4, 5, 7—14 — кераміка.

вельних матеріалів не зустрінуто. Проте проміри виявили середній розмір плінфи: $25,5-29 \times 18,5-21 \times 3,5-4,5$ см і брускової цегли: $24,5-26,5 \times 11,1-11,5 \times 6,8-7,4$ см. Аналогічні за розмірами плінфа і цегла трапились в культурному шарі і в заповненні будівель у розкопі і південній частині Замкової гори. Збереглися і інші будівельні матеріали: вапняковий розчин, керамічні плитки від підлоги з поливою зеленого, коричневого та жовтого кольорів. Зазначимо, що фундаменти з місцевого каменю склалися в Переяславі для споруд кінця XI ст. Так, церква на вул. Радянській має фундамент, складений насухо у нижній частині. Спаська церква має фундамент з рваного каменю, що тільки зверху политий розчином¹⁷. Церква на Замковій горі не зберегла стін й верхні частини фундаменту, проте можна припустити подібність її будівельних прийомів до архітектури Переяслава. На місці стику північної і західної стін храму, з внутрішнього боку виявлено саркофаг, стіни якого (збереглися три ряди кладки) складені з брускової цегли, а підлога — з плінфи. На будівельних матеріалах відсутні сліди повторного використання, що свідчить про одночасовий ремонт церкви і спорудження саркофага.

В результаті досліджень 1981—1983 рр. встановлено, що відкритий храм був триапсидною чотиристовповою спорудою довжиною 18, шири-

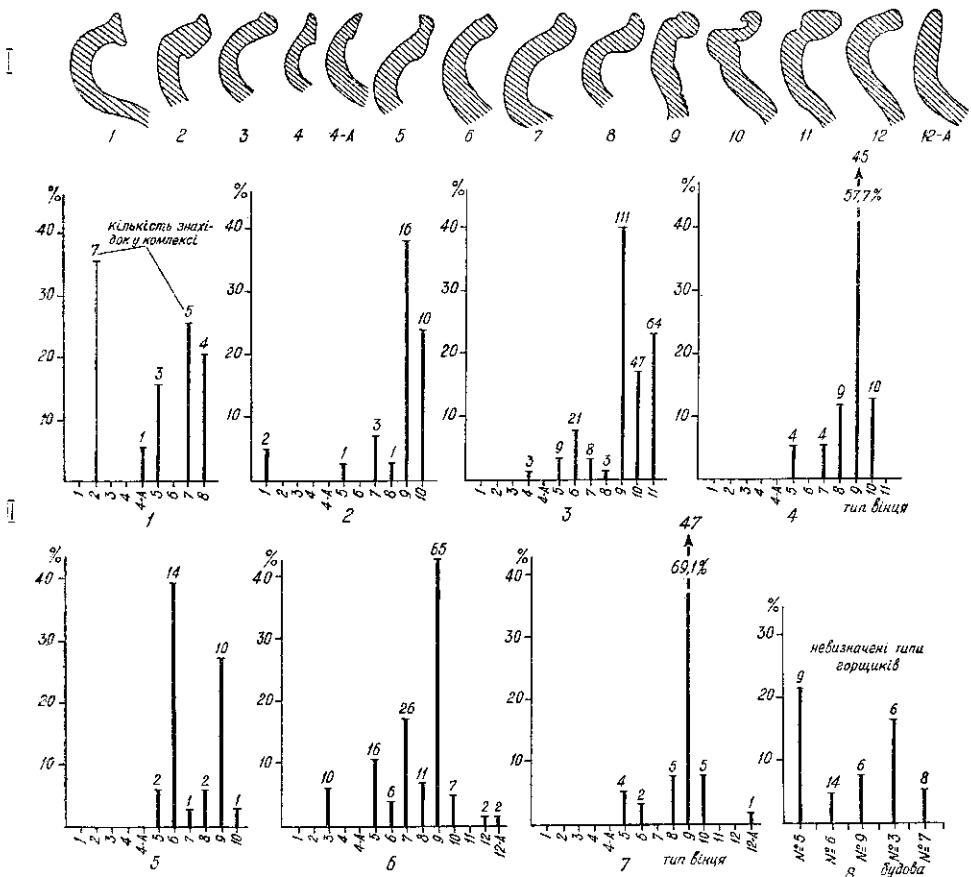

Рис. 8. Розподілення типів вінець у комплексах розкопу I з колекції 1981 р.: 1 — визначені типи вінець кухонних горщиків; 11 — загальна кількість і відсоткове співвідношення між типами вінець у кожному комплексі: 1 — будова № 4; 2 — будова № 5; 3 — будова № 6; 4 — будова № 9; 5 — будова № 3; 6 — будова № 7; 7 — будова № 10; 8 — відсоток невизначених типів горщиків у кожному комплексі до загальної кількості знахідок.

ною 12 м. Дата храму в межах другої половини XII — першої половини XIII ст. визначається плінфою, а також брусковою цеглою, яка за форматом подібна до цегли таких пам'яток Києва, як ротонда храму в Нестерівському провулку, малого храму в Білгороді. В цих пам'ятках також використовувалася брускова цегла¹⁸.

Місцезнаходження дослідженого фундаменту позначено на маловідомому плані 1735 р.¹⁹ Білоцерківської фортеці хрестиком (рис. 10), дерев'яній каплиці, згаданих ще в 1622 р. в люстрації Білоцерківського замку: «...замок розташований на городищі..., оточен валами і частоколом..., посередині замка невеличка каплиця, а неподалік від неї порохова...»²⁰.

Таким чином, у нас є докази, що підтверджують місцезнаходження єпископського храму Юр'їва саме в цьому місці Замкової гори. Згідно грецьких каталогів єпархій (так званий Кодиновий розпис єпархій згадує єпископію, що підлегла київській митрополії), юр'ївська церква була названа в честь Георгія. Е. Голубинський вважав, що храм був побудований ще Ярославом Мудрим²¹. Матеріали могиляника свідчать на користь цього припущення, бо частина поховань перекрита фундаментом і має відмінну орієнтацію від осі храму. Тобто перша юр'ївська церква швидше була дерев'яною, відбудована в камені у другій половині XII ст. і відремонтована наприкінці XII — початку XIII ст. або церква більш раннього часу розміщувалася в іншому місці Замкової гори.

В середині храму збереглися залишки багатьох поховань в дерев'яних саркофагах складної конструкції, прикрашені декоративними залізними і мідними золоченими гвіздками та укріплені залізними скобами.

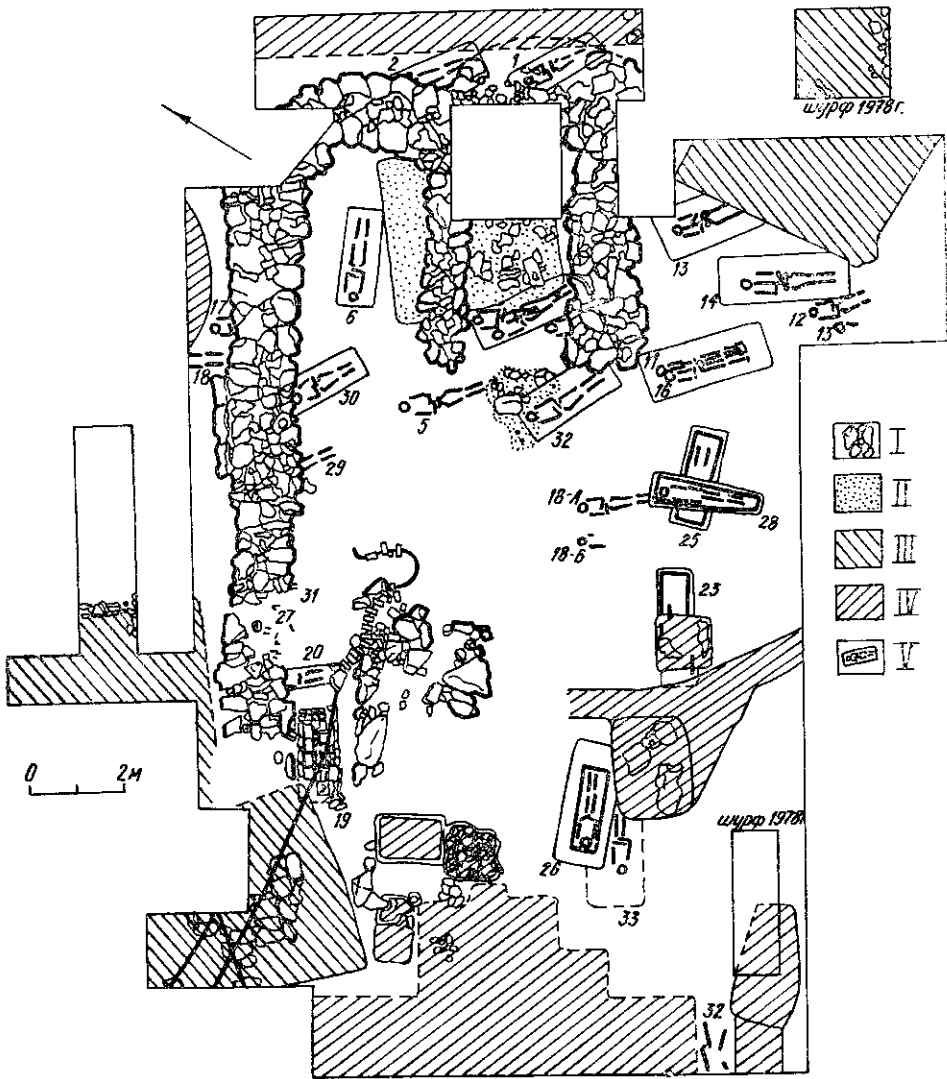

Рис. 9. Розкоп II:

I — камінь, II — заповнення будівлі XI ст., III — заповнення будівель XVII—XVIII ст., IV — перекопи XX ст., V — поховання № 1—33.

Саркофаги були оббиті червоною тканиною, а шовкова тканина з гаптуванням (золочені нитки) прикрашала ворот сорочки похованого в саркофазі № 23 (рис. 11, 1—7). Поховання, зважаючи на розкішне оздоблення домовин, можна віднести до поховань соціальної верхівки. Можливо, що в саркофагах поховано діячів юр'ївської єпископії. Ними могли бути юр'ївські єпископи, що правили в кінці XII — початку XIII ст. Це Андріан (згадуваний у літописі під 1190 р., 1197 р.) або Алексій (1225 р.).

На території храму і могиляника виявлене тільки одне поховання № 28, яке можна віднести до часу після середини XIII ст. Цей факт пояснюється тим, що після навали орд Батія єпископські кафедри в Юр'іві і Білгороді були закриті і приєднані до Київської митрополічної єпархії, в зв'язку з чим кордони Київської єпархії були приближені до р. Рось²².

Дослідження останніх років дають можливість локалізувати дитинець давньоруського Юр'іва на Замковій горі. Культурний шар XI—XIII ст. свідчить, що це було значне за інтенсивністю життя місто, великий культурний та ідеологічний центр Поросся. Крім матеріалів XI—XIII ст., які переважають, тут досліджені горизонти XIV—XV і XVII—XVIII ст. Район Замкової гори і прилеглих вулиць потребує постійного спостереження за земляними роботами.

Рис. 10. План Білоцерківської фортеці 1735 р. Копія знята Л. А. Коцею в ДВІА СРСР

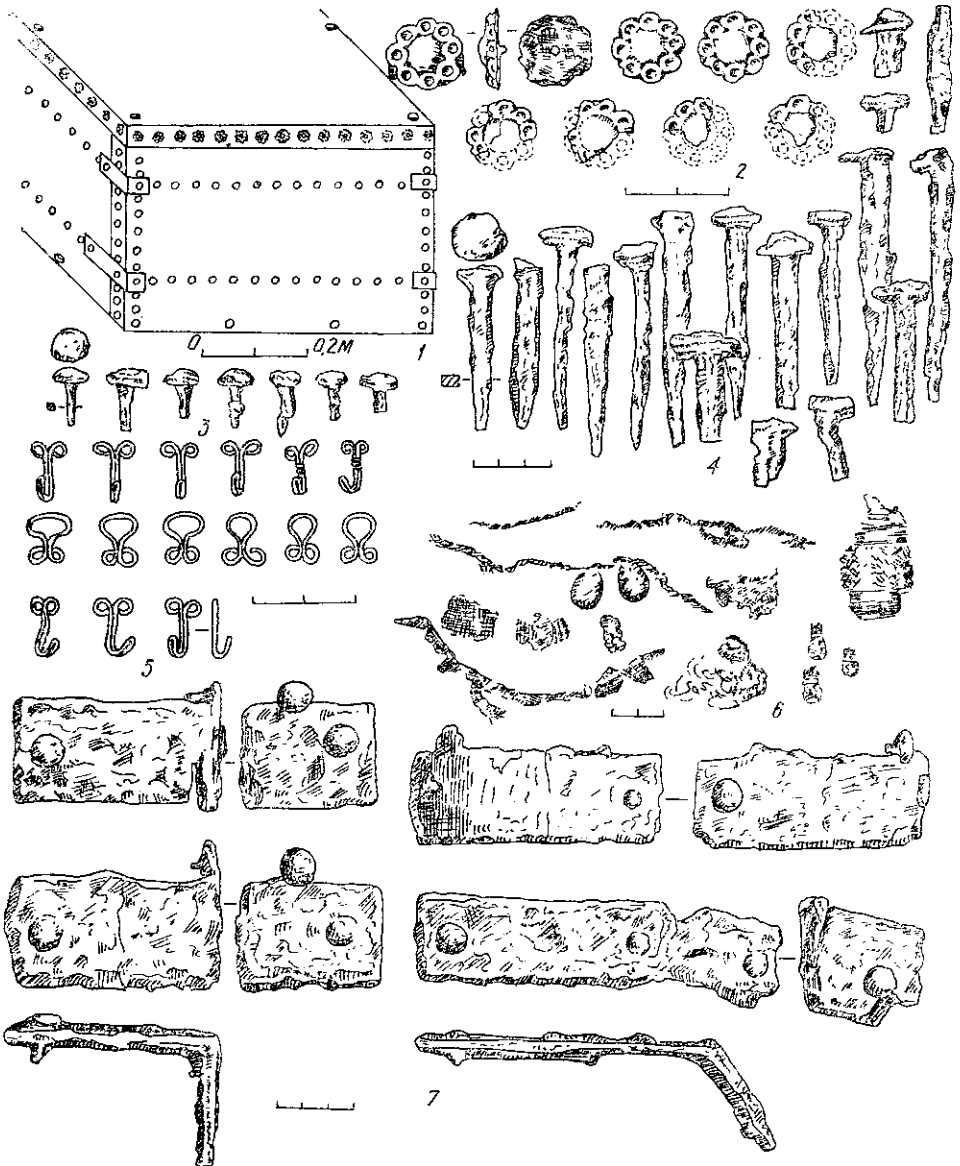
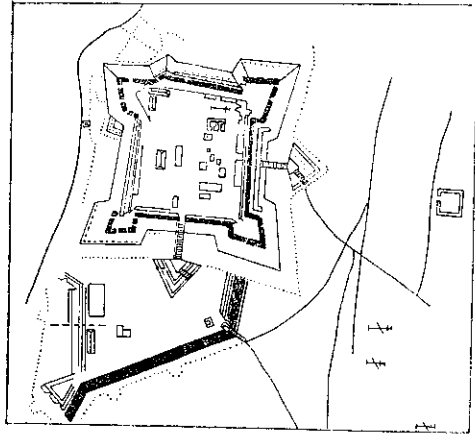

Рис. 11. Поховання № 11:

1 — реконструкція саркофага, 2-7 — інвентар поховання, деталі оздоблення саркофага.

О локализации летописного Юрьева

Резюме

Анализ письменных источников и немногочисленных археологических данных позволил исследователям в разные годы высказать мнение о локализации Юрьева в зоне Пороской оборонительной линии, а точнее — в районе современной Белой Церкви (Л. И. Похилевич, А. И. Богданов, М. Н. Тихомиров, Б. С. Бутник-Сиверский, М. Ю. Брайчевский, М. П. Кучера, П. П. Толочко). Белоцерковская экспедиция ИА АН УССР в 1978, 1980—1983 гг. исследовала городище Замковая гора, где и был выявлен мощный культурный слой с материалами и постройками XI—XIII вв. и позднесредневековыми — XIV—XVIII вв. Обилие материалов, характерных для культурного слоя южнорусских городов, наличие специализированного комплекса — «поварни» и остатков фундамента церкви и могильника XI—XIII вв. позволили локализовать детинец Юрьева и епископскую церковь Георгия в районе позднесредневековой крепости — Замковой горы. Район Замковой горы и прилегающих улиц нуждается в проведении охранных раскопок до начала любых земляных работ.

¹ Толочко П. П. Киевская земля. — В кн.: Древнерусские княжества X—XIII вв. М., 1975, с. 13.

² ПСРЛ, М., 1962, т. 2, с. 137.

³ Там же.

⁴ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. — Киев, 1980, с. 152.

⁵ ПСРЛ, т. 2, с. 219.

⁶ Там же, с. 256.

⁷ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков, с. 153.

⁸ Андриевский М. Летописный Юрьев на Роси. — Киев, старина, 1883, 7, с. 1—32; Похилевич Л. И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — Киев, 1864, с. 489; Тихомиров М. Н. Древнерусские города. — М., 1956, с. 308.

⁹ Богданов О. І. Нові дані про давньоруське місто Біла Церква. — Археологія, 1952, 6, с. 133—134.

¹⁰ Бутник-Сиверский Б. С. О городе Белая Церковь. — СА, 1958, № 2, с. 263—267.

¹¹ Брайчевский М. Ю., Трохимец П. А. Новые археологические материалы по истории Белой Церкви. — СА, 1961, № 4, с. 218—226.

¹² Толочко П. П. Киевская земля, с. 50; Кучера М. П. Давньоруські городища на Правобережжі Київщини. — В кн.: Дослідження з слов'яно-руської археології. К., 1976, с. 189.

¹³ Strykowski M. Kronika Polska, Litowska; wszystkiej Rusi. Warszawa, 1846, t. 2, s. 4, 6—7.

¹⁴ Кучера М. П. Вказ. праця, с. 189.

¹⁵ Рыбаков Б. А. Отчет об археологических раскопках на Белгородском городище ИА АН СССР (1969 г.) — НА ИА УССР, 1969/38, с. 16, табл. XVI.

¹⁶ Якобсон А. Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. — Л., 1979, с. 113.

¹⁷ Раппопорт П. А. Русская архитектура X—XIII вв.: Каталог памятников. — САИ, 1982, вып. Е1-47, с. 35, 36.

¹⁸ Толочко П. П., Боровский Я. Е., Высоцкий С. А. и др. Новое в археологии Киева. — Киев, 1981, с. 232.

¹⁹ Зберігається в державному Військово-історичному архіві СРСР, ф. № 349-3, інв. № 2162/1—2.

²⁰ Пенькевич С. Топография нынешней Киевской епархии в XVII веке по Андрею Шелларю. — Киев, 1877, с. 89.

²¹ Голубинский Е. История русской церкви. М., 1901, т. 1, с. 568.

²² Рыбинский В. Киевская митрополичья кафедра с половины XIII до конца XVI века. — Киев, 1891, с. 87—92.

В. В. ОТРОЩЕНКО, Ю. Я. РАССАМАКІН

Половецкий комплекс Чингульського кургану

В 1981 р. Запорізька експедиція ІА АН УРСР дослідила унікальний поховальний комплекс у кургані № 5¹ поблизу с. Заможне Токмацького р-ну Запорізької обл. Чингульський курган здіймався понад широкою Молочансько-Чингульською заплавою на краю степового плато високого правого берега р. Чингул, в 2 км на захід від села. Неораний насип кургану мав правильну півсферичну форму (висота 5,8, діаметр 68 м).